
OGLED O JEZIKU

Lidija Vukčević

The author deals with reminiscences on the topic of language in time, literature, creative work, live speech, standards, and concludes that a language is like a precious old instrument we receive as a heritage.

Od romantizma naovamo, naše je, *ново* doba opsjednuto kreativnošću. I ranije, u buđenju renesansnih poimanja čovjeka - svaki je ne samo znanstvenik ili umjetnik već i majstor - bio dužan položiti račune ne samo o svome djelu, nego i o njegovu kreativnom doprinosu. I kao pisci i kao književnici, pjesnici i dramatičari, dužni smo dati svoj znak vremenu, obilježiti ga pečatom svoje osobnosti.

Nije li ipak nemala razlika među umjetnikom renesanse i romantizma i onim našega vremena? Nisu li raniji stvaratelji, umjetnički djelovali u vremenima koja su imala jedinstvenu ideju o stvaralaštvu, o kreaciji? I nisu li one, mjerene, ogledane, upravljane prema poetici, kreaciji divinskoj? Nije li samo ta, onostrana i božja, stvarnost kreacije, bila jedina mjera prema kojoj su se ogledali umjetnici? I nisu li stvarno, umjetnici poput

Leonarda ili Dantea, svaki u svom vidu umjetničkog jezika, zaista i bogovi svoje umjetnosti? Usudila bih se reći da i manje poznati umjetnici, jezikom samo jednog svojeg umjetničkog djela, poput Andree Mantegne u slici *Krista skinutog s križa*, bili obuzeti ispunjenjem božanske kreacije u materiji slikarske boje ili linije, uprizorenja ili prizorima delikatne simetrije, jezikom umjetnine dokazali svoje temeljno svojstvo, po kojem se ljudsko stvarenje razlikuje od ostalih bića na Zemlji: mogućnošću da oblikuje umjetničkim jezikom.

Nama se, u našim vremenima - koja posvajamo ne bez teškoće, ako smo imalo promišljeni - događa jedan paradoks: kao da nam izmiče tlo stvarnosti pod nogama, upravo u proporciji s njenom količinom. Jer, mi se na našim južnoslavenskim i balkanskim prostorima ne možemo požaliti kako nismo imali dovoljno stvarnosti, dovoljno zaista žestokih, bolnih, tragičnih, stvarno-snih zbivanja.

Posebno u zadnja dva desetljeća XX. stoljeća. Sve više takvu stvarnost doživljavamo - kao umjetnici - i kao kaos nemogućih proizvoljnosti. Kaos koji ne možemo podvrgnuti nekom unutrašnjem redu umjetničkog, književnog kazivanja.¹

Naša je literarna i jezična situacija u mnogočemu specifična: posebno u odnosima dviju usudujem se reći, dominantnih književnih tradicija ovih prostora: hrvatske i srpske književnosti i jezika. Na djelu su dvije literature i dva jezika. Naizgled, ništa u tome čudno. U novije se doba obje ove tradicije, najprije upiru dokazati kako nisu samo nove, već vrlo stare. Dabome, riječ je o osjećaju međusobne ugroženosti ili gubitka osjećaja identiteta.

¹ Stoga nam izgledaju naivni i poprilično utopijski koncipirani – u duhu novog romantizma, neki noviji tekstovi, napr. knjiga Marije Todorove: *Imaginarni Balkan*, objavljena još 1997. u New Yorku, pa joj je i nemoguće suvislo odgovoriti na postavljeno pitanje: Zašto ovaj rat mora da bude balkanski? 319. str, srpskoga prijevoda, iz 1999. god.

Hrvatska je književnost zarana, već i prije renesanse, iskušavala svoju kreativnost, posebno u Dalmaciji i Dubrovniku. Može se pohvaliti i trima jezičnim idiomima u kojima se pojavljuje: čakavskom i štokavskom, te nešto kasnije i kajkavskom. Bez ironije kazujem: i Srbi su se dosjetili jadu. Jedan ugledni književnik i profesor, stvorio je srpski barok. Neću reći da ga je izmislio. Ne, samo je podsjetio povjesničare književnosti i književnu kritiku kako već u doba protureformacije, i u toj literaturi, posebno onom njenom vojvodanskom, austrijskom fragmentu, postoji nemala tradicija barokne književnosti. Na jeziku koji je donekle artifičijelan, ali ipak narodni, razumljiv i puku.

Nije to jedini oblik međusobnog rivalstva: način da se distingviraju jezici međusobno, koji su se također umjetno pokušali stopiti jedinstvenim nazivom u jedan, za vrijeme, kako sad vidimo, nespretnih kulturnih politika obiju Jugoslavija, aktualno trpe od nastojanja da se u svakom od njih, i u hrvatskom i u srpskom, nađu što stariji korijeni, sve do jezika starih Iranaca i Hazara. Kao da je podređeno sve u nauci tome da se u svakom od dva jezika, pokaže veće obilje i dulja tradicija. Na sreću, oba su jezika i hrvatski i srpski vrlo generativni i vrlo bogati: leksikom i frazom, ekspresijom, evokacijom, oblicima...

Ja potječem iz jednog starog idioma – koji se ohrabrio „nedavno“ nazvati svojim crnogorskim imenom – idioma koji čuva staru štokavsku akcentuaciju iz vremena seoba, na zadnjim vokalima. Ponekad se osjećam među tim trima jezičnim stvarnostima kao žena između muža, ljubavnika i djeteta. Nijedno od njih ne može ostaviti a svakom bi se željela posvetiti: na hrvatskom jeziku pišem i svoju književnost i svoju znanost. Iako nemam ni kaplje ni hrvatske ni srpske krvi, ponekad umišljam sebi da nitko ne zna upotrijebiti ljepši, savršeniji, logičniji hrvatski od mene. Srpske pisce i pjesnike izučavam: njihova senzibilnost - posebno onih iz XX. stoljeća - znatno je utjecala na moje jezično čuvstvo. Umišljam sebi da svojstva srpskog jezič-

nog osjećaja bolje ćutim ja sa strane, koja ga promatram i izučavam, nego oni koji su potonuli u njega kao u svoje jedino ili glavno identitetsko svojstvo. Trebam li reći da sam njime proširila, obogatila svoju literarnost?

Na crnogorskom, starom jeziku postojbine svojih otaca i majki, sanjam ili se svađam, fantaziram ili se prisjećam. Čitajte ovo i drugačije: sporazumijevam se njime u trenucima familiarnosti, intime, privatnosti. Kad stignem među „svoje“ u Crnu Goru, nitko tko me prije nije znao ne vjeruje da nisam među njima rođena. Stoga se i ja, mislim s pravom, smatram trojezičnom. Nijedan od ta tri srodna jezika, s kojih ne treba prevodilac - dovoljno je znati jedan - ne pretpostavljam nekom drugom. Ne, niti u primislama. Iz čuvstva jezične trojnosti crpim snagu za veći, poetski nadjezik kojim stvaram poeziju ili prozu.

Odrasla sam na tekstovima pisaca i filozofa koji su mahom zapadne provenijencije. Svoje kasnije specijalističke studije i doktorat posvetila sam književnicima srpskog književnog kruga. No, nije li on time što to tako naglašavam, manje zapadnjački? Ne, mislim da nije. On je samo na vrlo specifičan način ujedinio nekolicke tradicije: bizantsku iz koje je plagirao svoje prve prozne oblike, vlastitu herojsku narodnu epiku, kojom može ravnopravno stati uz grčke rapsode i modernizam zapadnjačkih utjecaja koje nije mogao izbjeći. Utjecaj francuske literature od simbolista i parnasovaca najjači je na ovim prostorima upravo u srpskoj literaturi. Pa zatim i avangardnih tokova, dadaizma, nadrealizma. Mnogi su se hrvatski i srpski književnici na početku XX. stoljeća obreli na pariškim studijima.

I hrvatska je književnost od pojave ekspresionizma pod neprestanim utjecajem njemačke literature, i znatno ranije, talijanske, odnosno latinističke. Pogledate li njenu povijest književnosti, prvi njen „patrijarh“ Marko Marulić pisao je svoja djela i latinским i prvim umjetničkim hrvatskim jezikom.

Reklo bi se da mi dobro znamo odakle potječemo, tko smo, premda nismo uvijek posve sigurni kamo stremimo... Čemu onda nesporazumi oko valjanosti ili starosti, porijekla ili prvenstva? Možda zato što je ujedno lakrdija, naličje svake farse – kako kaže Leopardi – ujedno i pozadina svake tragedije?

Mi smo predugo umjetnici da bismo sumnjali. Odviše sanjamo na srodnim jezicima da bismo se prezirali. Prošli smo srodne ili identične krvave povijesne drame da bismo smjeli na to zaboraviti. Previše nalikujemo jedni drugima, čak i onda kad se udaljavamo. Možda, ma koliko to izgledalo apsurdno, time ispunjavamo sve uvjete za stvaralački genij u polju sve umjetnosti, pa onda i književne.

Mnogi su od nas pokušali emigrirati ili stvarno emigrirali. No, može li se emigrirati u jeziku? Ne, rekla bih da je izgnanstvo nemoguće postići jezikom. Jesu li Kunderine francuske stvari (na primjer, kraći roman „Identitet“ ili obimniji „Besmrtnost“) bolje od onih pisanih na češkom? Ne bih rekla. Kao što ne mogu prihvatiti činjenicu da je Brodskijev pjesnički engleski jezik savršeniji od ruskoga, kojim je pjevao i pisao prije izgnanstva.

Danilo Kiš, možda najveći prozni pisac moga jezika književnosti, koji je zadnja svoja desetljeća proživio u Parizu u nekoj vrsti dobrovoljnog izgnanstva, nikad se nije upustio u takvu avanturu, iako je bio preveden na mnoge jezike, pa i na francuski. Govorio je da je jezik jedina naša domovina. Kakav god bio, koliko god bio mali ili naizgled neznatan.²

² Danilo Kiš: *Gorki talog iskustva*, BIGZ, Beograd, 1991. U tom je kontekstu lucidni Danilo Kiš još sredinom '70ih upozoravao na „nacionalizam kao paranoju, kolektivnu i pojedinačnu“, te usprot takvom već zahuktalom nacionalizmu, pretpostavljao literarnost dnevnosti: „taj i takav jezik, jezik književnosti, taj sistem nedorečenog označavanja, jeste otežčala forma, i odstranjenje.“ (Op. cit. 34. str.)

Upravo na ovome mjestu, kad jezik postaje habitus, Danilo Kiš za sve nas koji pišemo, postavlja krucijalnu tezu: imenovati znači stvoriti.³

Mi današnji najčešće se nazivamo, i gotovo bez izuzetka, postmodernistima. Bez da znamo pravo značenje i težinu te riječi. Znači li ona išta do pastiche ili galimatijaš kao oni famozni dupli balkanski gulaši? Ili naprosto gomilanje literarnih tehnika koje su već osvojili drugi umjetnici riječi? Nije li onda Rabelais prvi postmodernist?

Premda poričemo vrijednosti ili se ponašamo kao da ih nema ili kao da ih ne znamo, mi smo ih ipak duboko svjesni. Cioran koji je bio ukorijenjeni nihilist („Čuvajte se, uvijek iz sjene prijeti neki Bog“) nije u svojoj *Kratkoj povijesti raspadanja* mogao ne priznati smisao poezije:

„Pa kako da se onda ne okrenemo poeziji? Ona se - poput života - opravdava time što ništa ne dokazuje“⁴

Najprije, mi smo vjernici umjetnosti. Naša je crkva književnost. Mi znamo da je pjesništvo duboko mistično iskustvo. I da nam podaruje spoznaju, saznanje. No, hoćemo li biti sretniji s toga višeg razloga? Ne, naprotiv. Pjesništvo je možda religija sumnje, ali sumnje ljepotom. To ga i opravdava i čini mogućim. Zatim, mi znamo da u umjetnosti, koliko god sumnjali, možemo i uživati. Književnost - umjetnost riječi - daje nam užitak, bio to i užitak utjehe ili propitivanja, ojađenosti ili osame.

Potom, umjetnost riječi uvijek je i katarza. I ne samo u drami i na sceni. Književnost nas pročišćava uzvišenim osjećajima: njima spoznajemo, prepoznajemo se, djelujemo u univerzalnom. Prekoračujemo sebe, nadmašujemo se. Transcendiramo se riječju. I to je njen možda najdublji, naizgled lak i jednostavan

³ D. Kiš; *Gorki talog iskustva*, str: 146: „Neimenovani je za mene najveća žrtva Istorije“.

⁴ E.Cioran: *Kratak pregled raspadanja*, Matica srpska, Novi Sad, 1972.

zadatak: postati metafizička. Stvarajući poeziju mi smo s onu stranu dobra i zla, kategorija i pojmova. Ali vazda na margina-ma egzistencije. Pjesnici riječju za sve nas pjevaju metafizičku kantilenu koja ih nadvladava i izjednačuje s bogovima. Pjesnik govori jezikom nadahnuća, kada stvara, kao i Bog sam. On mu je u tom pogledu srodnik ili dvojnik, ali bogme i suparnik. Ozbiljan takmac.

Ne samo što pjesnik stvara ono što, kažu, neće propasti; ta ne zavaravajmo se, koliko smo antičkih djela sačuvali u kolektivnoj memoriji? Ili renesansnih? Pjesnik ne stvara neprolazne vrijednosti. Prvo, stoga što takve, po definiciji, ne postoje. Drugo, kad bi i postojale brzo bi se našli stvaratelji koji bi ih osporili. Treće i možda najvažnije, pjesnik stvara u materiji jezika. A ona je, izgovorena: dah. Ponekad i duh. No, u prirodi mu je da ispari. Da nestane, kao vjetar. Nalikuje književnosti koja nas je pokorila, informatičkoj. Koja je virtualna. Jedno razaranje mreže i sve ode dođavola. No, umjetnik je, podsjećao je jedan naš novi klasik, Srednjoevropljanin Miroslav Krleža, u ruskome jeziku *hudožnik*. U analogiji s time on je opasna, dijabolična figura. Krleža zaključuje kako je upravo umjetnik-hudožnik glavna opasnost Bogu. Osporava ga svojim djelom ili dovodi u pitanje njegovo djelo.⁵

Pitam se, ne bez zebnje, nije li onda i jezik sam – pa onda i jezik književne umjetnine – eo ipso opasan?

⁵ Fascinantno je kako je još tridesetih godina XX. stoljeća Krleža bio svječan umjetničkog elan vitala: „Stvarati umjetnički nadareno znači podavati se snažnim životnim nagonima, a pitanje stvaralačkog dara nije pitanje mozga ni razuma...”

Ljepota je isključivo ljudska fikcija, titranje stvarnosti između našeg subjektivnog pakla u nama i oko nas...” str.14., u M.Krleža: *Predgovoru Podravskim motivima Krste Hegedušića*, Minerva, Zagreb, 1933.

Kad bolje razmislim ili se prisjetim tako generativne snage onog crnogorskog prajezika koji sam upila slušajući svoje drevne i vremesne pretke, kako se obasiplju ljeperječenjem ili prokletstvima, kako kukaju ili himnodiraju, kako duboko vjeruju u jezičnu moć, u snagu njenog obistinjanja, onda moram priznati da i mene kao pjesnikinju, nadasve i prije svega pjesnikinju, u vlastitom stvaranju najviše i vodi ta magijska snaga jezika. Ili, da parafraziram Camusa: mene je obuzimala želja da pišem i pjevam, kao što čovjeka obuzima želja da plače ili se smije.

Sada, nakon tri desetljeća objavljivanja i ja imam osjećaj da nemam svoju umjetnost, njene riječi, svoje pjesništvo, svoje proze, njihove stihove i slike, nego naprotiv, da moja literarnost ima mene. Kao zatočenicu koja joj se ne može i ne zna oduprijeti. Kao što je kamen imao vladavinu nad našim velikim skulptorom Ivanom Meštrovićem. Klesao je svakoga bogovjetnoga dana. I onoga kad je izgubio sina. Jednom osvojen od jezika svoje umjetnosti - a nikad dovoljno posvojen od njega - umjetnik se neprestano nalazi u zamci, u klopci vlastite imaginacije. Žudnja za stvaranjem pobjeđuje i negira, nadmašuje ili nanovo uspostavlja sve ostale oblike strasti.

Stvari stoje drugačije s jezikom izgovorenim ili pisanim. Svi njime, kao materijom, raspolažemo. Mi samo mislimo da stvaramo novo. Ako ozbiljno pogledamo u riznicu, ili u riznice, vlastitih tzv. materinskih jezika tu ćemo naći divnih oblika ali i već ispunjenih formi, razvijenih tema, iscrpljenih metafora, potrošenih, uvriježenih, općih mjesta. Kao u pretrpanom gledalištu. Nijednog mjesta više.

Jezik, ipak, nije tako otporan kao kamen. Ili je možda puniji otporom? Jednom bačena riječ, može više pogoditi nego kamen. Mi smo toga svjesni, no svejedno se ponašamo kao da su sve riječi medene. Mi smo kao umjetnici dužni izreći i gorke čemerne riječi ljudskog spoznanja, ljudske patnje i ljudske putanje. Krivulje balade, kako običavam reći. No, nitko nam neće oprostiti na njima, baš onda kad budu istinosne.

Premda su literature iz kojih potječem i njihovi jezici naizgled mali i nisu imali sreću povijesnih okolnosti da postanu svjetski, ja ni u jednom času ne mislim da mi je temelj od pola milijuna riječi zabilježenih u Akademijinu rječniku⁶ premalo za izražajne moći.

Ne, ja pišem iz jezičnog prostora Ive Vojnovića, Ive Andrića, Miloša Crnjanskog, Miroslava Krležu, Vladana Desnice, Tina Ujevića, Slavka Mihalića, Stevana Raičkovića, Vaska Pope, Danila Kiša... Mirko Kovač, iznimni majstor naracije, na jednom mjestu s kraja 60-ih godina XX. stoljeća piše ovako:

„Mene knjiga opija i baca u vrtlog, pogotovu kad su podaci poredani kako valja, činjenice jasne, kad je stvarnost tajanstvena, kad sam opčinjen čudom koje se, ulaskom u knjigu, preobrazilo u čudesno, kad je sve nedokučivo, sve misterij, a sve točno.“⁷

U nekom smislu osjećam tako i književnost i jezik književnosti. Ne zavaravajmo se, taj je jezik obično i osnova za književni jezik, standardni, rekli bi jezikoslovci. Jezik nekog književnog djela bez iznimke je i uvijek jedan konkretni jezik.

Dobro znamo da su svi manji slavenski jezici u nekom smislu zapostavljeni. I da su kojim slučajem postali neki od svjetskih jezika, o slavi njihovih književnika pjevušile bi sve slavističke katedre na svijetu. Ovako, moji su me zapadni studenti u čudu gledali kad bih ih pitala znaju li za neka od navedenih književnih imena. No, kada bismo najprije u izvorniku pa potom u mukotrpnim prijevodima nalazili adekvate u talijanskome ili francuskome, često bi zadivljeni zastajali nad tekstem.

Snaga jednog stvaralačkog književnog čina - a on bar u nekom svom vidu postojanja predstavlja novo - ne ovisi samo o stvaralačkoj imaginaciji njegova tvorca. On, čak i onda kad nije toga svjestan, ili ako i nije studirao književnost, nužno nosi nanose

⁶ M. Kovač: *Rastresen život*, Konzor, Zagreb, 1996.

⁷ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, izd. JAZU.

svih onih značenja koje su pojedinoj riječi podarili pjesnici i književnici prije njega, posebno oni u vlastitom jeziku. I ako kojim slučajem suvremeni hrvatski, srpski, bosanski ili crnogorski pjesnik upotrijebi riječ *đul* on će se najprije nadovezati na turcizme i istočnjačku a opet tako slavensku alhamijado poeziju, zatim i na narodnu lirsku pjesmu, potom, svaki će izobraženi čitatelj znati da ju je rabio Slovenac Stanko Vraz pjevajući svojoj fatalnoj hrvatskoj izabranici na hrvatskome svoje *Dulabije*. Poslije njega ovu riječ, njenu osnovu koriste mnogi srpski modernisti od Ilića do Dučića.

Mislim da će svaki bosanski školarac znati za baladu Omer i Merima gdje stoji stih:

„Đul miriše, mila moja majko, đul miriše, čini mi se Omerova duša“.

koji je jedan od najekspresivnijih i najpotresnijih stihova u povijesti narodne balade s balkanskih prostora. Bojim se ipak da je već svanuo dan kad je većini urbanih srednjoškolaca neophodno napomenom u margini objasniti značenje lijepog orijentalizma *đul*. On u štokavskim govorima znači: ruža, ružica. Kao i riječi *đulistan*, koja znači ružičnjak. Strepim da se očuvao samo u rječniku hrane, kao *đulbastija*, balkanskog pandana Mc‘donaldsu.

To još uvijek ne bi trebao biti razlog za paniku: mi moramo znati da svemu usprkos, ovako ili onako, pjesničko će se umijeće održati. I, što god rekli trbuhozborci protiv njega, ono je neizbježno. Hoću reći nešto više: sve što vrijedi u umjetnosti ionako je poezija. Lirskog je sadržaja. U izvjesnom je smislu i metafizično. S onu je stranu stvarnosti. Kao s onu stranu zrcala. Ne može se uništiti. Nisu ga mogli istrijebiti ni logori smrti. Ponovljeni poslije Auschwitzta šezdeset godina na balkanskim prostorima. Nastavili smo pjevati. Koliko god se to nekome činilo neukusnim.

Kad sam takvu sumnju uputila svom prijatelju umjetniku arhitekture, rekao mi je: Tek tada, pjev ima smisla. Nakon iskustva

logora. Naša nas nesreća ne iskupljuje niti čini superiornijima. Naprotiv: kao u vjeri, uči nas iskustvu sabranosti. A ono je, to svi dobro znamo, ona stepenica koja upravo dijeli kaos stvarnosti - stvarnosti krajnosti koje živimo - od kozmosa umjetnosti. Mi postajemo kreativni možda baš u času kad prestajemo biti indiferentni. Kad počinjemo sagledavati predmete, pojave, slike, ljude, pod svjetlom čuđenja, rasvjetom začudnosti.

Jer, ravnodušnost - ono što se nekoliko puta opetovalo u povijesti evropskoga Zapada - bila je ujedno i početak njegova kraja. S prestankom ravnodušnosti počinje i znatiželja, a s njom potreba za znanjem. Svemir je umjetnosti, pa onda i književnosti, vazda stanovit mikrokozam poezije koji se suprotstavlja. Kao ruka Don Quijotea, ruka s mačem uperenim vjetrenjačama, ruka se umjetnika suprotstavlja makrokaosu zbilje. Ionako je, *zbilja*, lijepi sinonim riječi *stvarnost*, još uvijek nedosegnuta umjetnicima bez razloga. Kojima izmiče kao i predivo lošu tkalcu ili magla retoričaru.

Zbilja neumitno i neumoljivo traži svoju opstojnost u stvaralačkoj gesti umjetnika. Jer tek kroz nju, njome, umjetničkom gestom, meso stvarnosti postaje razumljivo i piljaru i filozofu. Tu i jeste onaj, ponavljam laki a jednostavni zadatak književne umjetnosti: da jeziku vrati značenje i da imenujući, ima povlasticu stvaranja. Time donekle uzima nevinost stvarima, ali im daje smisao. Smisao postojanja. I rijetku povlasticu nezaborava. Tek biće jezika, staro, drevno, neusporedivo i sa jednim drugim bićem u svemiru, čuva svo naše pamćenje, sve naše kulture.

Zato jezik shvaćam – i svoj materinji i onaj unutarnji poetski - kao dragocjeno staro rijetko glazbalo koje sam dobila u naslijeđe. Znam da je moja mala uloga dovoljna da bi se čuo njegov ton u orkestraciji, akordima, ritmu poezije. Jezik me uči kao i to drevno glazbalo iskustvu ljudskosti. Ono je možda najprije iskustvo umjetnosti. Ono je diferentno i distinktivno svojstvo kojim se homo sapiens razlikuje od svakog drugog stvora.

Umjetnički jezik je, to dobro znam, iznad mene: nadmašuje me, nadvladava, i čak, u izvjesnome smislu, ako i jest moj, osporava. On otkriva moju dramu trenutka, otkriva je, ali i otima od besmislene vječnosti. Jezik je zaista, kako su pjevali nadrealisti, odložena vatra bogova. On je krvotok kojim kolaju misli, osjećanja, čuvstva.

Ponekad se bojim da će manji slavenski jezici na kojima pjevamo i patimo, radujemo se i poimamo, morati ustuknuti, predajući se, pred grmljavinom nekog većeg jezika. Strepim da će zavladati neka lingua franca ili coine, osiromašena, potrošena, pojednostavljena. Bez finesa, sfumata, dvoznačnosti, smisla za igru, spoznanje i katarzu, bez boga i njegovih povremenih odsustava.

Ako se pak nekim slučajem dogodi da se očuvaju *svi manji jezici*, bit će tako da i ono veliko biće transcendiranog jezika poezije u svakom od mnogih jezika, zadrži svoju hipoteku književnosti: dostojne pjesnike, prozaike, esejiste, dramatičare. Trepet i buku, nemir i strast njihovih ostvarenja. Oni će, uvjeren sam u to, znati oteti zaboravu svoje vrijeme i njegov smisao u nesmislu historije.

Utoliko bolje: i po činjenice i po umjetnost samu.